

DE PAD EEN DUIVELSDIER^{1*}

Dr Geertruida de Moor

INLEIDING

In de middeleeuwen werden sommige dieren in verband gebracht met de duivel. Dit was bijvoorbeeld het geval met adders, eghtissen (hagedissen), gieren, krekels, leeuwen, lintwormen, kikkers, slangen, muizen, panters, slakken, spinnen, sprinkhanen, (steek)muggen, vleer-muizen, vliegen, wolven, (zwarte) katten, (ever) zwijnen en de fantasie dieren draken en weerwolven.² Ook werd de pad met de duivel in verband gebracht

We willen in deze studie aandacht schenken aan het feit hoe dit dier gerepresenteerd werd in de beeldende kunsten en de literatuur.

In de middeleeuwen waren in het volksgeloof de pad, de duivel en heks-erij ten nauwste met elkaar verbonden. Heksen veranderden zich graag in padden. In een bul van paus Gregorius IX (1227-1241) uit 1233 werden padden symbolen van de duivel en de toverkunsten genoemd.³ De pad gold ook bij Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) als een symbool

1 * Met dank aan Siegfried Heijbers, drs. Ronald A. van der Spiegel en Dr. Annelies van Gijzen.

2 Dit zijn de beesten ghevenijnt: serpentes, hagetissen, spinnen, vlieghen ende wormen. Die van desen beesten werd ghebeten, hi moet hebben triakele; of dies niet, hi souder of ster-ven. *Chechi sont les biestes venimeuses: serpens, cueluevres, araignes, mouskes et vers. Qui de ches bestes sera mors, il li faut du triacle; se che non, il en mourroit.* (Livre des métiers/Gespreks Boekje Frans-Nederlands: rédigé vers 1268 par Étienne Boileau, prévôt des mar-chands de Paris, est le premier grand recueil de règlements sur les métiers parisiens. Livre des métiers, available on-line 4 september 2009, URL http://fr.wikipedia.org/wiki/Livre_des_m%C3%A9tiers).

3 Gustav Roskoff, *Geschichte des Teufels* (Leipzig: Brockhaus, 1896) 2 delen, I, 330. Dit boek is ook verschenen in een vrije bewerking door Albertus Samuel Carpentier Alting onder de titel *Geschiedenis van den duivel* (Groningen: Hoitsema, 1874); Hanns Bächtold-Stäubli, "Kröte", Hanns Bächtold-Stäubli en Eduard Hoffmann-Krayer, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, (Berlijn en Leipzig: W. de Gruyter & Co., 1932/1933), 10 delen, 5 kolom 608-635, aldaar 608-609.

voor bijgeloof en hekserij.⁴ Op zijn schilderij *De aanbidding door de koningen* of de Prado-*Epifanie* in het Prado in Madrid wemelt het van padden of kikkers, die geduid worden als negatief, het kwade of de duivel.⁵

DE PAD, EEN GIFTIG DIER ALS BEELD IN VERBAND MET ZONDIGE WELLUST

De pad werd in de Middeleeuwen in verband gebracht met onoorbare seksualiteit. Zo zijn bijvoorbeeld: aan de westgevel van de middeleeuwse kerk van Saint Pierre in Moissac, Tarn-et-Garonne, Frankrijk een gebeeldhouwde vrouw, *Femme-aux-Serpents*, en een demon afgebeeld. Twee slangen, die aan haar borsten hangen, bijten haar. Een opgezwollen pad knaagt, kluipt naar of verblijft in haar geslachtsorgaan, terwijl een andere naar haar af lijkt te springen, uit de mond van een afzichtelijke duivel, voorgesteld als een parodie, die naast haar staat. Dit kunstwerk kwam in de eerste helft van de twaalfde eeuw tot stand en is naar alle waarschijnlijkheid de eerste afbeelding van een pad die in een vrouwelijk geslachtsdeel verblijft. Deze afbeelding is genoemd de personificatie of de straf van *luxuria*, of wellust.⁶

Soortgelijke afbeeldingen van de pad als symbool voor wellust kunnen ook gevonden worden op kapitelen in de Franse kerken van St. Albin in Angers, Blesleen Rion-de-Montages. Op een dertiende eeuws beeldhouwwerk aan de kathedraal van Bourges, zuigt een pad aan de borsten van een vrouw.⁷

Op de schilderijen van Jeroen Bosch vinden we ook veel afbeeldingen

4 Roger-Hendrik Marijnissen, "Het probleem Hiëronymus Bosch", Roger-Hendrik Marijnissen, Karel Blockx, et al. (eds.), *Jheronimus Bosch* (Bruxelles, Arcade, 1972) 15-111, aldaar 85; Jeanne van Waadenoijen, *De 'geheimtaal' van Jheronimus Bosch. Een interpretatie van zijn werk.* (Hilversum: Verloren, 2008), 55, 59, 62, 85, 91-92, 139-140, 160, 189, 193, 219 en 243.

5 De aanbidding door de koningen oftewel de Prado-*Epifanie* available on line 21 januari 2009 URL http://www.dick.wursten.be/bosch_aanbiddingmagi.htm#padden.

6 Amanda Luyster, "The *Femme-aux-Serpents* at Moissac: Luxuria (Lust) or Bad Mother", Sulochana Asirvatham, Corinne Ondine Pache en John Watrous (eds.), *Between magic and religion. Interdisciplinary studies in ancient Mediterranean religion and society* (Lanham, Md: Rowman & Littlefield, 2001) 165-191, aldaar 165 en 172 (afbeelding 10.6).

7 Idem, 180.

die verwijzen naar wellust. ‘*De Zeven Hoofdzonden*’ stelt de straffen in de hel voor, waar het wemelt van enge amfibieën en reptielen. In het fragment ‘*De Hel*’ zien we een zittende, naakte vrouw met een pad op haar schoot afgebeeld. Het dier heeft zijn kop in de richting van het gezicht van de vrouw gekeerd en zijn vier poten gespreid. Van de dijnen tot even boven de schaamstreek dekt de pad het lichaam van de vrouw af. Naast de vrouw zit een eveneens naakte man. Een duivel houdt de vrouw een spiegel voor. De afgebeelde zonde is, zoals blijkt uit het bijschrift op het schilderij, de doodzonde *Superbia* ofwel Hovaardij. Op de rechterpanelen van de onderling vrijwel identieke drieluiken ‘*De Hooiwagen*’ en ‘*De Helse Bouwsels*’ is een naakte liggende vrouw met een pad op haar schoot afgebeeld.⁸ Eric de Bruyn⁹ citeert de Antwerpse Augustijner kloosterzuster Jacomijne Costers, ook Zierix, als uitleg voor dit fragment van het schilderij van Bosch ‘*De Zeven Hoofdzonden*’, waarop een pad is afgebeeld.¹⁰ De Bruyn gaf het volgende hertaalde citaat van Jacomijne Costers: “Nochtans leden deze zielen verschrikkelijke pijnen in hun schaamdelen, zowel mannen als vrouwen. Zij lagen ook bij elkaar op blijkbaar gloeiende bedden en over hun ledematen kropen slangen, padden en andere helse dieren. Men zag ook dat de duivels hun lichamen van binnen door elkaar haalden en dat zij al hun ledematen van elkaar scheurden. En zo zag de ziel¹¹ dat de duivels hen nog talloze pijnen meer aandeden, die niet uit te spreken of te beschrijven zijn, want van al deze dingen heb ik er slechts enkele opgeschreven. Het is bijna niets vergeleken bij wat het in werkelijkheid is. Toen de ziel deze straf aanschouwde, vroeg zij de engel om welke straf het ging. Hij antwoordde: “Dit is de straf voor de onkuise mensen en degenen die overspel begaan”.¹²

8 Frans L.M. Dony en Karel Braun (eds.), *Het complete werk van Jeroen Bosch*. (Rotterdam: Lekturama 1978) afbeeldingen op pagina 19 (de 7 hoofdzonden), pagina 33 (*De Hooiwagen/De Helse Bouwsels*) en toelichting op pagina 95-96 (Oorspronkelijke titel: *Classici dell'Arte, Bosch*).

9 Eric de Bruyn, *De vergeten beeldentaal van Jheronimus Bosch. De symboliek van de Hooiwagen-triptiek en de Rotterdamse marskramer-tondo verklaart vanuit Middelnederlandse teksten* ('s-Hertogenbosch en Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur, 2000) (Ook verschenen als proefschrift aan de Katholieke Universiteit Brussel, onder de titel: *Half sot, half vroed. Half kwaad, half goed*).

10 Wybren Scheepsma (ed.), “De helletocht van Jacomijne Costers (+ 1503)”, *Ons Geestelijk erfdeel* 70, (1996) 179 (regel. 679-688). Zie hiervoor ook: Geertruida de Moor, *Twee vrouwen van de Devotio Moderna. De geschriften en de invloed van Jacomijne Costers en Mechtild van Rieviren. Het particuliere oordeel van Jacomijne Costers*, proefschrift aan de Catholic University of America, Washington, D.C., in voorbereiding.

11 Hier is bedoeld van Jacomijne Costers.

12 De Bruyn, *O.C.*, 60-61.

Volgens Dirk Bax is de padachtige duivel op het rechterpaneel van het schilderij van Jeroen Bosch 'De Verzoeking van de Heilige Antonius', aanwezig in het *Museu Nacional de Arte Antiga*, Lissabon, Portugal, het symbool van onkuisheid (*Luxuria*).¹³ Bax citeert het *Vaderboek*,¹⁴ waarin vermeld wordt dat de duivel aan Sint Antonius van Egypte (251-356) verscheen in de gedaante van een pad met het hoofd van een mens.¹⁵ Lène Dresen-Coenders vult hierbij aan dat Bosch, die beïnvloedt moet zijn door de *Malleus Maleficarum* van Heinrich Kramer en Jacobus Sprenger. Dit werk verscheen in 1487 in Keulen en dat Bosch zeker gekend zal hebben. Bosch schilderde een padachtige duivel, samen met een oude en een naakte jonge vrouw op het rechterluik van 'De bekoering van de Heilige Antonius'. Hier is niet alleen onkuisheid afgebeeld, maar de duivel heeft als actieve partners oude en jonge heksen met als doel de bevolking van de hel uit te breiden.¹⁶

De pad als symbool voor onkuisheid komt ook voor bij Matthias Grünewald (ca. 1475-1528), die een pad afbeeldt op het geslachtsdeel van een vrouw.¹⁷

DE PAD ALS SYMBOOL VOOR ZONDE EN PEST

De pad gold ook als een symbool voor zonde in het algemeen en pest in het bijzonder. Sebastiaan Brant's (ca. 1458-1521) 'Narrenschiff', dat

65

13 Dirk Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij-en Uitgeverijbedrijf, 1948) (Proefschrift Nijmegen) 107. Dit boek is ook verschenen in een Engelse vertaling door M. A. Bax-Botha, *Hieronymus Bosch. His picture-writing deciphered* (Rotterdam: Balkema, 1979).

14 Dit is de Nederlandse vertaling van het aan Hieronymus toegeschreven *Vitae sanctorum patrum, sive Vitas patrum. Dit boeck is ghenamet dat vader boeck* ([Zwolle]: P. Os van Breda, 1 April 1490) folio XII,

15 Bax, *O.C.*, 33.

16 Lène Dresen-Coenders, "De demonen bij Jeroen Bosch. Zoektocht naar bronnen en betekenis", Gerard Rooijackers en Margreet Geerdes (eds.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Baarn: Ambo, 1994) 168-197, aldaar 168-173.

17 Zie P. Gerlach, "De tuin der lusten. Een proeve van verklaring", Roger H. Marijnissen, et alii. (eds.), *Jheronimus Bosch* (Brussel, 1972) 131-165 aldaar 143.

in 1494 verscheen¹⁸ en spoedig in een Nederlandse vertaling uitkwam¹⁹ geeft een overzicht van de straffen voor dwazen die Gods geboden niet volgen.²⁰

Padden en kikkers, die veel op elkaar lijken, vindt men tussen het eind van de vijftiende tot het midden van de zeventiende eeuw in afbeeldingen van de zondeval, de verdoemenis en verleidingsscènes.²¹ Volgens Renilde Vervoort geloofde men in de middeleeuwen dat joden als dienaren van de duivel gif uit padden bereidden. Joden werden ook beschouwd als helpers van de duivel. Padden in het bijzonder martelden zondaren in het vagevuur en de hel. Dit was een geliefd thema, zoals eerder vermeld in de schilderijen van Jeroen Bosch.²²

De pad werd sinds de twaalfde eeuw gezien als de aanstichter van slechtheid, hoewel dit ook al in de Oudheid het geval was. De slechte pad komt voor in preken en “boeteliteratuur” en geeft aan wat degenen, die doodzonden begaan hadden, na hun dood te wachten stond. Bijvoorbeeld, zij die zich schuldig hadden gemaakt aan *gluttony* (gulzigheid) moesten na hun dood padden eten.²³ Een twaalfde eeuwse clericus, die de profeet Jeremia becommentarieerde (*Hic Dicendum Est De Propheta*), verbindt de pad zowel met de zonde van *gluttony* als met *avarice* (gierigheid).²⁴

18 Sebastian Brant (Manfred Lemmer ed.), *Das Narrenschiff. Nach der Erstaussgabe (Basel 1494) mit den Zusätzen der Ausgaben von 1495 und 1499 sowie den Holzschnitten der deutschen Originalausgaben* (Tübingen: Niemeyer, 2004) (vierde vermeerderde druk) (Neudrucke deutscher Literaturwerke, Neue Folge, Band 5).

19 Kornelister Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, 70 available on-line 20 januari 2009 URL http://www.dbnl.org/tekst/laan005lett01/laan005lett01_1017.htm.

20 Mary E. Robbins, “Truculent Toad in the Middle Ages”, Nona C. Flores (ed.), *Animals in the Middle Ages. A book of essays* (New York: Garland Pub., 1996) 25-47, aldaar 28-29. (Garland reference library of the humanities, 1716 en Garland reference library of the humanities. Garland, 13).

21 Sigrid en Lothar Dittrich, *Lexikon der Tiersymbole. Tiere als Sinnbilder in der Malerei des 14.-17. Jahrhunderts* (Petersberg: Imhof, 2004) 160.

22 Renilde Vervoort, “The pestilent toad. The significance of the toad in the works of Bosch”, Jos Koldeweij, Bernard Vermet en Barbera van der Kooij (eds.), *Hieronymus Bosch. New insights into his life and work* (Amsterdam, Ludion, 2001) 144-151 aldaar 151.

23 Robbins, *O.C.*, 37-39.

24 Luyster, *O.C.*, 183.

DE PAD EN DE JODEN

Mogelijk werd de pad, die haar uiterlijk niet mee heeft, in verband gebracht met de duivel omdat men wist dat het een giftig dier, was²⁵ als gevolg van contactgif. Dit leidde ertoe dat in Franse mysteriespelen de pad fungeerde als een herkenningsteken voor de joden.²⁶

Bij kinderen, die hun ouders mishandelden, kwam een pad uit mond.²⁷ Anderen vermeldden dat bij deze kinderen hun handje boven hun graf groeide.

DE PAD IN MIDDELNEDERLANDSE TEKSTEN

De pad had ook een slechte naam in Middelnederlandse teksten

PROZA

De reis van Jan van Mandeville dateert uit 1462 en beschrijft een pelgrimstocht naar het Heilig Land via de Griekse eilanden, Babylon en Egypte worden aangedaan hij komt via Jeruzalem aan de voet van de Berg Sinai. Hier bevond zich een klooster van ascetische monniken. Hieraan was de kerk van Sint Catharina van Egypte verbonden. Dit heiligdom was een pelgrimsoord, dat zeer zuiver was.

67

25 Het slijm van sommige padden kan een hallucinerende werking hebben en kan bij een hoge concentratie zelfs de dood ten gevolge hebben. (Friesch Dagblad Gif van gestolen padden kan dodelijk zijn. Available on line 21 januari 2009 URL <http://www.frieschdagblad.nl/index.asp?pagina=krantvan&dd=6&dm=11&dy=2002>.

26 Bax, *O.C.*, 33.

27 Bächtold-Stäubli, *O.C.*, 610. Zie voor de pad, heksen en de duivel ook: Toads, Magic, and Witchcraft [on-line] 1 april 2007. URL <http://www.shanmonster.com/witch/familiar/toad.html>; Toads and the Devil [on-line] 1 april 2007. URL <http://www.shanmonster.com/witch/familiar/toad.html#devil>; The witch and the toad [on-line] 1 april 2007. URL <http://www.sacred-texts.com/neu/eng/effi/effi50.htm>; Van paddestenen en kikkerbotten [on-line] 1 April 2007. URL http://nieuwemaan.punt.nl/index.php?r=1&id=252981&tbl_archief=0.

Ende in desen clooster en comen gheen vlieghe, noch mesien,²⁸ noch padden, noch alsulke onreynicheit mids miraculen van gode ende van onser vrouwen.²⁹

*Dese ghiericheit machmen ghelijken bijden **padde** die ewelijc inder erden is.*

*Ende wanneer dattet hem dan ghebuert te comen bij eenre slanghen of **padde** of des ghelixz³⁰*

*.Doe sprac die duvel “udo onse vrient is moede troest hem ende gheeft hem drincken ende eten” Ende udo en woude der spisen niet mer hielt sijn hoeft omme Daer drueten si in sinen mont **padden** ende slangen.*

*Ende tehants ghingen si (duivels) in die sommige in gedaente van **padden** die sommige (nonnen) in ghedaente van vledermuysen.³¹*

Die .iiij^{de}. pijn die hi sach

*Ende oec waren omme sulke[r] halse ende arme ende omme hoeren lichame vuyerighe serpente ghewonden die hoer hoeft staken in derre onghevalliger herten. **Padden** van wonderliker groetheit al vuyerich saten op sulker herten ende pijnden hem mit hoeren ongescapenen becken die herten uut te trecken.*

*Ende het scheen dat op sommige lichame saten **padden** die wonderlike groet waren ende bernende. ende steken hare leetlike becke in hare herten. alsoe of si hem pijnden hore herten uut te treckene.³²*

28 (Steek) muggen,

29 Nicolaas Adrianus Cramer (ed.), *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen* (Leiden: Brill, 1908, 31vb).

30 Stephanus Schoutens (ed.), *Dat Bouck der Bloemen. Handschrift der XV^e eeuw* (Hoogstraten: Van Hoof-Roelans, 1904), 86, 122.

31 Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooy (ed.), *Middelnederlandse Marialegenden*. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 2 delen. Leiden: Brill, [1902-1903], 22.

32 René Willem Raymond Verdeyen en Hubert Joseph Edmund Endepols (eds.): *Tondalus' visioen en St. Patricius' Vagevuur*: 2 delen ('s-Gravenhage: Nijhoff / Gent: Siffer, 1914-1917) Deel. 2, 181-311 (alleen de oneven nummers), 245-247, 246.

Spiegel der sonden (proza) [Gulsicheit]

*Dese lagen oec mit nagelen in die eerde genegelt Mer mitten aensicht opwart Ende op vhem saten vuerige draken die se mitten tanden treckede ende |9a| schoerende beten Off si se eten wolden ende verslynden Ende omtrent haer halse, haer armen ende haer benen waeren barnende slangen ende aderen gewonden Ende op haer herten saten vuerige **padden** ende croepen hem in haer keelen Alsof si hem therte wolden vernielen; dit moesten die zielen daer lyden³³*

*Die oncuussche ende die hair vleesch in oncuuscheden opvoeden ende in ghenoechten versteent bleven, worden verslint van serpentes ende van helschen **padden** ende van haren viereghen anghenen worden se tot in hair darne dorsteken ende ghetorment.³⁴*

Van hyrlant of hibernien lant ende sijre gelegenheit

Niet wetende van serpentes van voersschen van padden noch van negheynen dieren die venijn in hebben.³⁵

*Van quaetheden swel ick ghelijc eender padden die vol fenijns is.³⁶
Coemt wolven, leeuwen en wilde dieren,*

*Grijpende ghieren, serpentes woedich,
Coemt slanghen diemen niet en can bestieren,
Coemt sonder vieren, panthera seer moedich.
Coemt basiliscus die daer sijt ongoedich,*

*Coemt spoedich, lindtwormen ende draken vierich.
Coemt padden, spinnen, echelen bloedich,
Fenijn weest gloedich en blijft volduerich.
En acht niet al sidy mijnder herten stuerich,*

33 Jacob Verdam (ed), *Die spiegel der sonden*. Tweede deel. *Inleiding - De prozatekst naar het Oudenaardsche handschrift*. *Woordenlijst* (Leiden: Brill, 1901, 17.

34 Alice Gerarda Maria van de Wijnperse, *Oerloy der ewigher wijsheit (Horologium Sapientiae door Henricus Suso O.P.)*, (Groningen / Batavia: Wolters 1938) (56-187), 2, 78.

35 Verdeyen en Endepols (eds.), *O.C.*, Deel. 2, 3-177 (alleen de oneven nummers), 9.

36 Franciscus Jacobus Schellart (ed.), *Volksboek van Margarieta van Lymborch (1516)*. Amsterdam / Antwerpen: Wereldbibliotheek voor de stichting "Onze oude letteren" 1952, DAT. XXIJ. CAPITTEL.

*Maer blijft natuerich; fenijnich bloet
Coemt haestich en maect mi slijfs besuerich,
Want sonder hem prijs ick die doot.³⁷*

POËZIE

*Ende die valscheit, die d'ander hadden,
Ende vielen neder geliken padden;³⁸*

*Want adderen, padden ende slanghen
Waren daer mijn naeste ghebueren.³⁹*

*Padden slechken menighe slanghe
Waren siin gheburen voerwaer⁴⁰*

*So groet stanc so vele ondiers
Padden slanghen sarpente draken⁴¹*

*Daer soe langhe hadde gheseten
Onder die zille doe ic ju weten
Padden wijs verkeerde sciere⁴²*

37 Robert Joh. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (Hilversum: Verloren, 1988 (253-294), 268.

38 Philip Marie. Blommaert (ed.), "Die Dietsche Lucidarius", *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVE eeuwen*. 3 delen, Deel. 3. (Gent: Hebbelynck, 1851), 1-74., 728-729.

39 Pieter Leendertz jr., *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. (Leiden: Sijthoff, 1897). (Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde), 38-70, 1106-1107

40 Ingrid van de Wijer, *Segheliin. Codicologische, bibliografische en tekstkritische studie en editie*. (Leuven: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1983). 2 delen, 5345-5346.(Dissertatie Leuven).

41 Willem Hendrik. Beuken (ed.), *Vanden levene ons heren*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1968) 2 delen Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden ; nr 60 B), 3970-3971.

42 Gustaaf Amandus van Es (ed.), *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert. Artur-epos uit het begin van de 13e eeuw*. Uitgegeven, verklaard en ingeleid. (Zwolle, Tjeenk Willink 1957) 2 delen (Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden, 26), 10947-10949.

Curriculum vitae Geertruida de Moor

Geertruida de Moor werd in 1939 in Rotterdam geboren. Na het behalen van HBS-A diploma aan het Professor Zeeman Lyceum in Zierikzee in 1958, werkte zij tot 1968 voor de Centrale Directie van de PTT in Den Haag, eerst als typist en later als secretaresse in de bibliotheek. Zij studeerde vanaf 1962 MO Geschiedenis aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde en ging na het behalen van de akte MO-geschiedenis in 1967 als docente Geschiedenis en Staatsinrichting bij een middelbare school in Delft werken.

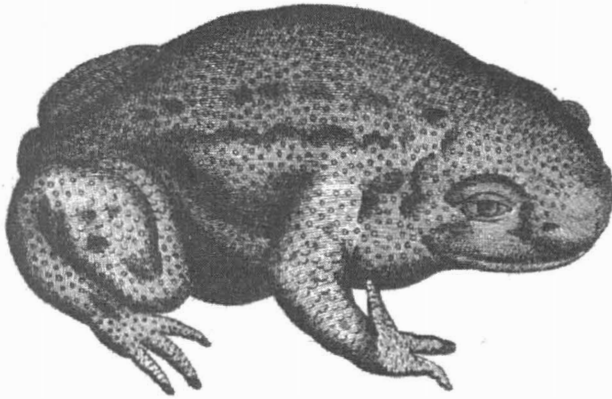
Zij zette haar studie in deeltijd voort aan de Universiteit van Leiden en besloot dit in 1975 met het doctoraalexamen Sociaal-economische Geschiedenis met lesbevoegdheid Economie en de bijvakken Godsdienstfemenologie, Ruslandkunde en Sociologie

In 1977 kreeg zij een beurs van de Belgische regering om aan de Katholieke Universiteit in Leuven te studeren en verwierf er in 1978 met lof de graad voor Middeleeuwse Geschiedenis en richtte zich daarna in Leiden op een promotie, wat leidde tot de omvangrijke historische dissertatie 'Verborgen en geborgen', over het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1994) en tal van andere publicaties.

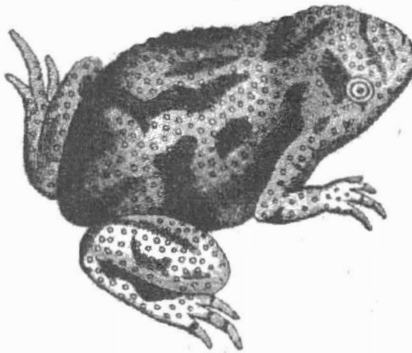
In 1999 vervolgde zij haar studie aan de Franciscan University of Steubenville (Ohio) en behaalde aldaar in 2001 de graad van *M.A. Theologie*, waarna zij haar studie voortzette aan de Catholic University of America, in Washington, D.C., waar zij nu een tweede proefschrift voorbereidt over Jacomijne Costers, met de bijnaam Ziericx, die zuster was in het augustijner klooster Facons te Antwerpen, en in 1489 betreffende vagevuur en hemel schreef.



1



2



3

